

Waża Kiknadze

Instytut Historii i Etnologii im. Iwane Dżawachiszwilego
przy Tbiliskim Uniwersytecie Państwowym im. Iwane Dżawachiszwilego
Gruziński Uniwersytet w Tbilisi
ORCID 0000-0002-5106-9943

Przemysław Adamczewski

Instytut Studiów Politycznych PAN
Instytut Historii i Etnologii im. Iwane Dżawachiszwilego
przy Tbiliskim Uniwersytecie Państwowym im. Iwane Dżawachiszwilego
ORCID 0000-0002-6983-5466

Kilka uwag o gruzińskich rękopisach w zbiorach Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie i zawartych w nich dopiskach

Georgian Manuscripts and Their Annotations in the Princes Czartoryski Library in Krakow

This article presents the history of research on eleven Georgian manuscripts from the collections of the Princes Czartoryski Library in Krakow. Their dating and classification have been examined, and some annotations on the manuscripts have been analyzed.

Keywords: Georgian manuscripts, Princes Czartoryski Library, history of Georgian manuscript literature, psalters, Georgian religious books

Słowa kluczowe: gruzińskie rękopisy, Biblioteka Książąt Czartoryskich, historia gruzińskiej literatury rękopiśmiennej, psalterze, gruzińskie księgi religijne

W Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie przechowywane jest jedenaście gruzińskich rękopisów, które powstały między XII i XVIII w. Są to teksty o charakterze kościelno-liturgicznym i przeznaczone były do praktycznego zastosowania. Część z nich została napisana poza granicami Gruzji, w gruzińskich centrach kulturalnych – Klasztorze Krzyża w Jerozolimie¹, z dużym prawdopodobieństwem, w Klasztorze Iwiron na górze Athos².

- 1 Nie znamy dokładnej daty powstania Klasztoru Krzyża (Jvris Monasteri), lecz z badań archeologicznych wynika, że pierwsza bazylika została zbudowana w tym miejscu pod koniec IV w. Jedna z wersji głosi, że cesarz Konstantyn Wielki przekazał ją gruzińskiemu królowi Mirianowi III, po przyjęciu przez niego chrześcijaństwa. Wiadomo, że świątynia po najazdach Persów i Arabów opustoszała, a następnie dzięki wsparciu króla Gruzji Bagrata IV, a także staraniom mnicha Prochora Gruzina (Proxore K'art'veli), została odbudowana w XI w. Od tego czasu władcy Gruzji finansowali klasztor, w którym działali mnisi gruzińscy. Mieszkał w nim m.in. Szota Rustaweli, autor gruzińskiej epopei narodowej – *Rycerz w tygryziej skórze*.
- 2 Klasztor Iwiron (Ivert'a Monasteri) został założony na górze Athos w latach 980–983 przez mnichów gruzińskich dzięki wsparciu gruzińskiego rodu królewskiego Bagrationów. Iwiron w tłumaczeniu z języka greckiego znaczy „należący do Gruzinów”.

Według badaczy końca dziewiętnastego wieku, na przykład Aleksandra Cagarelego³ (Alek'sandre C'agareli), rękopisy zostały zakupione przez syna Adama Jerzego Czartoryskiego, Władysława, na aukcji w Paryżu w latach sześćdziesiątych XIX wieku, którą zorganizowano w celu wyprzedazy majątku jednego z gruzińskich książąt (imię i nazwisko tej osoby nie jest znane), zmarłego w tym mieście⁴.

Jak wynika z pieczęci umieszczonych na kartach rękopisów, początkowo weszły one w skład księgozbioru Biblioteki Puławskiej. Należy przy tym zaznaczyć, że rękopisy te nigdy fizycznie nie znajdowały się w Puławach. Po upadku powstania listopadowego Adam Czartoryski, a następnie jego syn Władysław rozpoczęli przenoszenie rodzinnych zbiorów, które składały się z ok. 3 000 rękopisów i 70 000 druków, do Paryża. Jednakże w wyniku wojny francusko-pruskiej i zawieruchy związanej z Komuną Paryską kolekcja Czartoryskich od 1875 r. była systematycznie wywożona do Krakowa⁵. Niemniej jednak jeszcze podczas przechowywania zbioru w Paryżu używano pieczętek Biblioteki Puławskiej do oznaczania nowych nabytków. Praktyki tej zaprzestano dopiero po przeniesieniu księgozbioru do Krakowa⁶.

Pierwszym badaczem, który zajął się gruzińskimi rękopisami ze zbiorów Czartoryskich był wspomniany już Cagareli. W jednej ze swoich prac napisał, że w 1889 r. otrzymał informację od „W.D. Spasowicza”⁷ o przechowywaniu w muzeum w Krakowie tekstów orientalnych, wśród których miały znajdować się również rękopisy gruzińskie. Jesienią 1891 r. Cagareli wyruszył do Włoch w celu prowadzenia badań w tamtejszych archiwach i po drodze zatrzymał się w Krakowie. Dzięki uprzejmości dyrektora Mariana Sokołowskiego⁸ udostępniono badaczowi jedenaście rękopisów gruzińskich, które wstępnie opisał i skatalogował⁹. Zestawienie Cagarelego wyglądało następująco:

1. Triodion postny¹⁰, in 4°, bez początku i końca, papier, pismo chucuri (kościelne) XIII–XV w., bez ozdób;
2. Mineja święteczna¹¹, in 4°, chucuri, XII–XIII w.;
3. Czytania (Lekcje) z Ewangelii¹² na różne dni, in 4°, papier, chucuri, XIV–XV w., brak początku;

3 Aleksandre Cagareli (1844–1929) – gruziński filolog i profesor na Wydziale Języków Wschodnich Uniwersytetu w Petersburgu. Zajmował się historią literatury gruzińskiej i piśmiennictwa, a także epigrafiką.

4 A.A. Cagareli, *Svedeniâ o pamâtnikah gruzinskoj pis'mennosti*, t. 1, Sankt-Peterburg 1894, s. XXVII.

5 J. Pezda, *Zbiory rękopisów Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie*, „Bibliotheca Nostra: Śląski Kwartalnik Naukowy” 2009, nr 2/2, s. 14–15.

6 Informacja uzyskana od Janusza Pezdy (e-mail od Janusza Pezdy do Przemysława Adamczewskiego z 27.11.2023 r.).

7 Najprawdopodobniej chodzi tutaj o Włodzimierza (Danilowicza) Spasowicza, adwokata, profesora prawa karnego Uniwersytetu Petersburskiego, współzałożyciela Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

8 Marian Sokołowski (1839–1911) – profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, historyk sztuki i muzeolog. Informacja podana przez Cagarelego, że w 1891 r. dyrektorem Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie był Sokołowski, odpowiada stanowisku tej grupy badaczy, która twierdzi, że dyrektorem został on w 1884 r. i stoi w sprzeczności z poglądem, że stanowisko to objął w 1893 r.; informacja taka znajduje się również w artykule dotyczącym Mariana Sokołowskiego zamieszczonym w Wikipedii: *Marian Sokołowski (historyk)*, pl.wikipedia.org/wiki/Marian_Soko%C5%82owski_(historyk) [dostęp 7.09.2025]. Informacje o różnych datach objęcia przez Sokołowskiego stanowiska dyrektora Muzeum Książąt Czartoryskich patrz: J.A. Ostrowski, *Profesor Marian Sokołowski (1839–1911) nabywcą zabytków greckich*, [w:] *Egipt, Grecja, Italia... Zabytki starożytne z dawnej kolekcji Gabinetu Archeologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. J. Śliwa, Kraków 2007, s. 49–50.

9 A.A. Cagareli, *Svedeniâ*, s. XXVI–XXVII.

10 Triodion postny – księga liturgiczna z częściami nabożeństw sprawowanych w okresie Wielkiego Postu i Wielkiego Tygodnia.

11 Mineja święteczna – księga liturgiczna zawierająca teksty nabożeństw wybranych święt.

12 W rosyjskojęzycznym oryginale są to „Čtenia iz Ewangelij”. Zdaniem teologa i duchownego prawosławnego Henryka Paprockiego należałoby to tłumaczyć na polski właśnie jako „Czytania z Ewangelii”, ponieważ taka

4. Mineja świąteczna, chucuri, in 4°, mały format, XIV–XVI w., rękopis bez początku i końca, mocno uszkodzony przez czas i owady, tak samo jak i pozostałe;
5. Czasosłów¹³, in 4°, pergamin, pismo XII–XIV w., rękopis bez początku i końca, pismo chucuri;
6. Psalterz, in 4°, mały format, bez początku i końca, papier, chucuri, XV–XVII w.;
7. Psalterz, in 8°, bez początku i końca, papier, chucuri, XIV–XVI w.;
8. Modlitewnik, in 8°, pergamin, chucuri, XII–XIV w., bez początku i końca;
9. Psalterz, in 8°, papier, chucuri, XIV–XVIII w.;
10. Modlitewnik, in 8°, papier, chucuri, XVI–XVII w., rękopis w złym stanie, bez początku i końca;
11. Psalterz, in 4°, chucuri, mały format, pismo XVII–XVIII w.¹⁴

Kolejną osobą badającą gruzińskie rękopisy¹⁵ był w latach trzydziestych XX w. Grzegorz (Grigol) Peradze¹⁶. Przygotował on opis rękopisów (został umieszczony w katalogu rękopisów Biblioteki Książąt Czartoryskich sporządzonego przez Mariana Kukiela w latach trzydziestych XX w.), nad którym w latach pięćdziesiątych XX w. pracował Jan Braun, zestawiając *Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich*. Opis Brauna jest z kolei podstawą inwentarza rękopisów gruzińskich umieszczonego w obecnym katalogu, wydanym w 1988 r. przez Adama Homeckiego¹⁷. Gruziańskimi rękopisami przechowywanymi w Krakowie byli także zainteresowani tacy badacze, jak Iase Cincadze (Iase Cincaje), Akaki Szanidze (Akaki Šanije) czy Michel van Esbroek¹⁸. Najbardziej kompleksowej analizy interesujących nas tekstów dokonał jednak Temo Dżodzia (T’emo Jojua), który opublikował w Tbilisi w 2023 r. dwutomową pracę *Krakovis erovnuli muzeumis t’avad Čartoriskebis bibliotekis k’art’uli xelnacerebi* („Gruziańskie rękopisy z Biblioteki Książąt Czartoryskich Muzeum Narodowego w Krakowie”).

Nasze badania rękopisów gruzińskich, przechowywanych w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie, rozpoczęliśmy w 2017 r. Nastąpiło to w toku realizacji projektu *Dotyczy Kawkazu i kontaktów polsko-kaukaskich znajdujące się w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie*, finansowanego przez Fundację Lanckorońskich, którego kierownikiem był Przemysław Adamczewski, a wykonawcą Waża Kiknadze. W ramach działań projektowych odbyliśmy wówczas dwutygodniową kwerendę w bibliotece pod kątem materiałów dotyczących Kaukazu, w tym zapoznaliśmy się z gruziańskimi rękopisami. Dalsze badania prowadziliśmy poza Krakowem, posługując się elektroniczną kopią tekstów umieszczonych na stronie Biblioteki Cyfrowej Muzeum Narodowego w Krakowie¹⁹, a także wykonanymi wcześniej fotografiami. Podstawą niniejszego artykułu jest

była forma przed reformą liturgii w Kościele rzymskokatolickim (e-mail Henryka Paprockiego do Przemysława Adamczewskiego z 15.12.2023 r.). Czytania określa się również jako lekcje.

13 Czasosłów (horologion) – księga liturgiczna zawierająca modlitwy cyklu dobowego.

14 A.A. Cagareli, *Svedeniâ*, s. 248.

15 B. Sawicki, *Bliskość i różnice tradycji chrześcijańskiego monastycyzmu Wschodu i Zachodu*, „Polonia Sacra” 2018, nr 2 (51), s. 160.

16 Grzegorz (Grigol) Peradze (1899–1942) – gruziński duchowny prawosławny. W latach dwudziestych XX w. przyjechał do Berlina na studia teologiczne. W 1933 r. przeprowadził się do Warszawy, gdzie wykładał w Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Zginął w czasie II wojny światowej w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau. Kanonizowany w 1995 r. przez Gruziański Kościół Prawosławny.

17 *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie. Sygnatury 1682–2000*, oprac. M. Kukiel, uzupełnił i wyd. A. Homecki, Kraków 1988.

18 T. Jojua, *Krakovis erovnuli muzeumis t’avad Čartoriskebis bibliotekis k’art’uli xelnacerebi*, t. 1, Tbilisi 2023, s. 106.

19 *Biblioteka Cyfrowa Muzeum Narodowego w Krakowie*, cyfrowe.mnk.pl/dlibra [dostęp 7.09.2025].

rosyjskojęzyczny tekst opublikowany w 2018 r. przez Ważę Kiknadzego w pracy zbiorowej *Między Wschodem i Zachodem*²⁰. Został on rozbudowany, przede wszystkim w części dotyczącej historii badań nad rękopisami, opatrzony dodatkowymi przypisami wyjaśniającymi, a także uzupełniony o zweryfikowaną treść dopisków znajdujących się na kartach rękopisów, które ponadto w niektórych fragmentach zostały odtworzone. W niniejszym tekście zapisu znakami łaćńskimi liter pism gruzińskich dokonano na podstawie normy ISO 9984, transliteracji z cyrylicy zaś literami łaćńskimi na podstawie normy ISO 9:2000. W pracach porównawczych niezwykle przydatnym narzędziem był album *K'art'uli ceris nimušebi. Paleograpčuli albomi* („Wzory pisma gruzińskiego. Album paleograficzny”) Ilii Abuladzego. To właśnie on w wielu przypadkach posłużył jako pomoc do datowania powstania poszczególnych rękopisów.

Na wstępie należy stwierdzić, że prawie wszystkie rękopisy znajdują się w bardzo złym stanie i wymagają pilnej konserwacji. Z tego powodu obecnie (stan na październik 2023 r.) nie są już wypożyczane do czytelnicy w zwykłym trybie, a czynność taka wymaga uzyskania specjalnego zezwolenia od kierownika biblioteki.

W kwestii rozszyfrowania treści przytaczanych dopisków należy wyjaśnić, że rękopisy gruzińskie charakteryzowały się licznymi skrótami poszczególnych słów. Nasze rozwinięcia skrótowców umieściliśmy w nawiasach okrągłych. Należy przy tym mieć na względzie, że są to nasze propozycje i nie rościmy sobie prawa do twierdzeń, że są one jedynymi właściwymi. W kilku miejscach, w których odczytanie danego wyrazu tudzież litery, było szczególnie utrudnione ze względu na charakter pisma lub stopień zniszczenia tekstu i sami mamy wątpliwości co do naszej interpretacji, w nawiasach okrągłych umieściliśmy znak zapytania. W rękopisach zdarzają się również błędy popełniane przez autorów dopisków. Te litery, które naszym zdaniem zostały błędnie napisane lub są zbędne, umieściliśmy w nawiasach ostrokątnych.

Zbiór rękopisów gruzińskich w Bibliotece Książąt Czartoryskich skatalogowano pod numerami od 1918 do 1928. W naszej ocenie składa się on z czterech psalterzy, trzech mineji, dwóch horologionów, jednego triodionu postnego i jednego synaksarionu, a więc różni się nieznacznie od klasyfikacji zaprezentowanej w katalogu biblioteki, opartej na ustaleniach Brauna.

Pierwszy, pod względem numeru katalogowego, rękopis o sygnaturze numer 1918/III (rozmiar 28 × 20 cm) to Triodion postny. Według katalogu powstał on w XVII–XVIII w.²¹, co odpowiada ustaleniom Brauna²² i nieznacznie odbiega od datowania Dżodżuy na XVI–XVII w.²³ Jednakże w opinii Cagarelego, rękopis należy datować na XII–XIV w. Biorąc pod uwagę sposób napisania liter w tekście i ich krój, jesteśmy skłonni przychylić się do zdania Cagarelego i datować powstanie zabytku na XIII–XIV w.

20 V. Kiknadze, *Gruzinskie rukopisi v Biblioteke Knâzej Čartoryjskich v Krakove (Pol'ša)*, [w:] *Między Wschodem i Zachodem. Kaukaz wczoraj i dziś*, t. 3, red. V. Zadunajski, D. Popke, Rzeszów 2018, s. 260–269.

21 *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich*, s. 222.

22 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, *Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich*, dział ormiański opracował K. Roszko, pod red. E. Słuszkiewiczza; dział gruziński opracował J. Braun, pod red. S. Strelcyna przy współudziale M. Lewickiego i A. Zajączkowskiego, Warszawa 1958, s. 52.

23 T. Jojua, *Krakovis erovnulli*, s. 287.

Rękopis składa się z 360 kart tekstu (wszędzie podajemy liczbę zapisanych kart i pomijamy okładkę). Tekst został napisany czarnym atramentem pismem chucuri²⁴, pierwsze zaś litery poszczególnych zdań, jak ma to często miejsce w gruzińskich tekstach kościelno-religijnych, za pomocą liter pisma asomtawruli²⁵, w części czerwonym atramentem, tzw. cynobrem²⁶. Braun podał, że strona rękopisu zawiera 25 wersów²⁷, ale nie jest to informacja dokładna. Oprócz stron z 25 wersami, są bowiem również takie, które mają 22, 23, 24 czy 26 wersów. Ich liczba nie jest więc stała.

Pierwsze karty rękopisu zostały wyrwane i pozostały jedynie ich niewielkie fragmenty. Rogi sporej liczby kart są oderwane. Na stronie 5 znajduje się dopisek w całości napisany pismem mchedruli²⁸: „Brat ten mój Lazare...” [Jma igi č'emi Lazare...]. Przed tym wyrażeniem znajduje się słabo widoczny wyraz, który Dżodzua rozszyfrował jako „momkvdariqo”²⁹. Nie można wykluczyć, że tak właśnie jest. Wówczas dopisek należałoby przetłumaczyć jako „Umarł brat ten mój Lazare...”. Na stronach 80–81 znajduje się dopisek napisany również pismem mchedruli, charakterem pisma wskazującym na XVIII w., o dość niespotykanej treści: „Ch.³⁰ Twój chłopcze, dlaczego się nie uspokoisz”³¹ [K'. Šenis bičo, ratom ar dasdgebi].

Na marginesach rękopisu spotyka się często uwagi o charakterze technicznym. Widoczna jest korekta tekstu. Niekiedy przekreślone zostały całe wersy, jak na stronie 186, na której czerwonym atramentem skreślony został wers powtarzający się dwukrotnie. Ostatni wers na stronie 319 został napisany wydłużonymi literami, czym odróżnia się od pozostałego tekstu. Na stronie 399 znajduje się osobliwy dla tekstu religijnego dopisek, sporządzony niestarannym pismem z wykorzystaniem liter pisma chucuri: „...Chcę spać bracia i głowa boli. Boże pomóż” [...Mejineba jm(a)no da t'(a)vic'a mtkiva<y>. Ğ(mert')o milxine]. W dopisku zauważalny jest błąd autora, który na końcu słowa „boli” [mtkiva] napisał literę *je/jotę* [y], zgodnie zaś z zasadami języka gruzińskiego nie powinna być ona umieszczana na końcu czasownika.

Na stronie 431, pismem mchedruli w osiemnastowiecznej formie, zrobiono dopisek: „Ch. To jest ostatnia wola kopisty tej książki. Panie, zmiłuj się nad tym sługą, co to napisał” [K'. Ese ars ande(r)ji mcerlisa cignisa amisi. Ğmert'o ac'xone damceri amisi mona<sa>]. Rękopis kończy się na 720 stronie tekstem traktującym o Judaszu i miłośnicy do pieniędzy.

24 Chucuri – dawne pismo gruzińskie. Od XI w. było wypierany przez współcześnie obowiązujące pismo mchedruli, ale pozostało w użyciu do pisania ksiąg o charakterze kościelno-religijnym i z tego powodu często na jego określenie używano terminu „pismo kościelne”.

25 Asomtawruli – najstarsze pismo gruzińskie, którego najwcześniejsze zabytki odnoszą się do V w. Najprawdopodobniej powstało na bazie alfabetu greckiego. Od IX w. litery asomtawruli były często używane jako majuskuła w tekstach kościelno-religijnych napisanych za pomocą liter chucuri.

26 Cynober – minerał składający się z siarczku rtęci. W przeszłości służył jako naturalny czerwony barwnik.

27 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 52.

28 Mchedruli [Mxedruli] – w Polsce przyjęło się tłumaczyć ten termin jako „rycerski”, np. *Pisma gruzińskie*, pl.wikipedia.org/wiki/Pisma_gruzi%C5%84skie [dostęp 7.09.2025], ale dokładniejszym tłumaczeniem byłoby „jezdziecki” (mxedari – jeździec); jest to obecnie podstawowe pismo języka gruzińskiego, składające się z 33 liter. Pismo to powstało w XI w., a ostateczny kształt uzyskało w XV w. i z niewielkimi zmianami używane jest współcześnie. Początkowo wykorzystywano go wyłącznie do pisania tekstów świeckich.

29 T. Jojua, *Krakovis erovnulli*, s. 300.

30 W gruzińskich tekstach kościelno-religijnych często dany akapit lub początek dopisków rozpoczyna się literą *kani* [k'], która w tym przypadku jest skrótem od słowa *K'riste* – Chrystus.

31 Forma dopisku wskazuje na gruzińskie przekleństwo, ale z powodu braku kontekstu nie do końca można ustalić jego sens.

Najstarszym gruzińskim rękopisem w bibliotece jest Mineja świąteczna o sygnaturze 1919/III (rozmiar 21 × 25 cm). Katalog biblioteki³², według opisu sporządzonego przez Brauna³³, datuje jego powstanie na XI w. Po analizie sposobu napisania liter i ich charakteru uważamy, że tekst powstał nie wcześniej, niż w XII w. Zgadza się więc z wynikami analiz Cagarelego, który rękopis ten odniósł do XII–XIII w. Naszym zdaniem, podstawą takiego datowania jest przede wszystkim forma pierwszej litery alfabetu gruzińskiego: *ani* [a]. W XI w. w piśmie asomtawruli zapisywano ją w taki sposób, że dolną zaokrągloną część litery prawie że łączono z jej częścią górną. W rękopisie zaś te dwie części są wyraźnie rozdzielone, co było charakterystyczną formą zapisu dla tekstów powstających lub przepisywanych od końca XII w.³⁴ Taka interpretacja odpowiada również ustaleniom Dżodzży, który sugeruje, że rękopis powstał w drugiej dekadzie XIII w.³⁵

Rękopis został napisany na pergaminie z wykorzystaniem pisma *chucuri*. Składa się z 204 kart tekstu. Braun podał informację, że na każdą stronę przypada 27 wersów³⁶. W większości przypadków rzeczywiście tak jest, ale na przykład zdarzają się również strony z 26 wersami. Poszczególne śródtytuły, początki rozdziałów, a także część majuskuły z literami asomtawruli została napisana za pomocą czerwonego atramentu. Większość kart jest uszkodzonych, a tekst w wielu miejscach wyblakł.

Zgodnie z katalogiem biblioteki rękopis został przepisany w Klasztorze Krzyża w Jerozolimie³⁷. Jest to bardzo możliwe. Przy tym, jak świadczy jeden z dopisków wykonany pismem *mchedruli*, rękopis prawdopodobnie około XIII w. znalazł się w Gruzji w klasztorze wardzijskim³⁸. Dopisek znajduje się na stronie 265 i został wykonany archaiczną formą pisma *mchedruli*. Brzmi on: „Ch. Boże pomóż grzesznikowi” [K' Ğ(mert')o m(i)š(ve)le c'odvilsa] i w kolejnych wersach: „Matko Boska Wardzińska!” [Varji(i)sa Ğ(mr)t'ismšob(elo)], „Panie, zmiłuj się nad Natanem. Z łaską Syna Bożego...” [Ğmert'o ac'x(o)vne N(a)t(a)n. Bedisa, jisa m(a)dlit'a...], „Panie Niebios, Pocieszycielu” [Meup'eo zec'a-t'ao, nugešinismc'emelo].

Wśród ogólnochrześcijańskich świętych, na stronach 113–115, przytoczona została krótka informacja o życiu i działalności św. Nino³⁹. Na stronie 169 znajduje się zaś najprawdopodobniej początek biografii, będącej formą wypominek, której pierwsze wyrazy zapisano czerwonym atramentem. Brzmią one: „20 stycznia: dostojny Boga-Ojca, nasz czcigodny wielki Eutymiusz” [Ianarsa K⁴⁰: Ğ(t'i)sa M(a)m(i)sa č'(ue)nisa didisa Ep't'imi(sai)]. Choć dopisek został napisany z wykorzystaniem pisma *chucuri*, to na uwagę zasługuje sposób napisania litery *mani* [m] w słowie M(a)m(i)sa [Ojciec], które w tekście przypomina *mani* z asomtawruli. W dopisku zapewne chodzi o Eutymiusza Wielkiego⁴¹,

32 *Katalog rękopisów Biblioteki Czarторыskich*, s. 222.

33 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 52.

34 Patrz album paleograficzny: I. Abulaje, *K'art'uli ceris nimušebi. Paleograp'iuli albomi*, Tbilisi 1973, s. 139, 141, 150, 153 – zapis litery *ani* w XI w. i s. 213, 225 – zapis litery *ani* w XII–XIII w.

35 T. Jojua, *Krakovis erovnulli*, s. 305.

36 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 52.

37 *Katalog rękopisów Biblioteki Czarторыskich*, s. 222.

38 Wardzia – skalne miasto-monaster powstałe w południowej Gruzji w XII–XIII w. Trzęsienie ziemi w 1283 r. zniszczyło większą część kompleksu. Obecnie jest jednym z najbardziej znanych miejsc turystycznych w Gruzji.

39 Św. Nino (ok. 280–335 r.) – święta Kościołów prawosławnego, katolickiego i ormiańskiego, apostołka i patronka Gruzji. Zgodnie z tradycją z jej osobą powiązane jest wprowadzenie chrześcijaństwa do Gruzji. W Kościele prawosławnym jest czczona jako Oświecicielka Gruzji i Równa Apostołom.

40 W tekstach gruzińskich liczbę 20 oznaczano literą *kani* [k].

41 Eutymiusz Wielki (ok. 377–473) – święty Kościołów prawosławnego, ormiańskiego i katolickiego. Pochodził

uważanego za jednego z twórców wspólnotowego życia monastycznego, którego Kościół prawosławny i ormiański wspominają właśnie 20 stycznia. Odczytanie dalszego tekstu w rękopisie jest niemożliwe z tego powodu, że atrament na tej stronie prawie całkowicie wyblakł, najprawdopodobniej wskutek zalania rękopisu wodą lub przechowywania go w warunkach wysokiej wilgotności. Na marginesach rękopisu umieszczono alfabet gruziński za pomocą różnych krojów pism. Na stronie 22 niewprawną ręką zapisał literę w mchedruli. Trudno jest jednoznacznie określić wiek powstania dopisku, ale prawdopodobnie można go odnieść do XIV–XV w. Na stronie 29 alfabet wykonano pismem chucuri. Zapewne powstał on w tym samym okresie, ale został napisany starannie, innym charakterem pisma.

Na stronie 122 znajduje się dopisek napisany mchedruli w formie z XII–XIII w.: „Ch. [zmituj się] nad duszą Begi, jego Cchadą⁴², nade mną najgrzeszniejszym Lomą[?], Szio...” [K'. Salsa Begasa, mas C'xadasa, me uc'odviles(s)a Lomasa(?) Šio...]. Pozostałe dopiski, znajdujące się na stronach 34, 38, 70, 76, 92, 119, 129, 226, 228, 300 i 394, są urywkowe i mało znaczące.

Kolejny gruziński rękopis w zbiorach biblioteki, o sygnaturze 1920/II (rozmiar 22 × 16 cm), według katalogu został przepisany w XVII–XVIII w.⁴³ i odpowiada to ustaleniom Brauna⁴⁴. W opinii Dżodżuy powstał zaś w drugiej połowie XVII w.⁴⁵ Z kolei Cagareli uważał, że zabytek pochodzi z XIV–XV w.. Po porównaniu tekstu z innymi rękopisami jesteśmy skłonni przychylić się do zdania polskiego uczonego oraz Dżodżuy i datować go na XVII w., aczkolwiek dopuszczamy możliwość, że powstał on kilka dekad wcześniej – w drugiej połowie XVI w.

Rękopis składa się z 249 kart tekstu, zapisanych niestarannym pismem chucuri. Atrament jest czarny, a w przypadku śródtytułów i majuskuły asomtawruli – czerwony. Braun zaznaczył, że na stronę przypadają 21–22 wersy⁴⁶ i są to poprawne ustalenia. W katalogu biblioteki⁴⁷ zabytek został sklasyfikowany jako „Lekcje z ewangelii na różne dni”, czego dokonano na podstawie opinii Brauna⁴⁸, Cagareli zaś opisał go jako „Czytania z ewangelii”. Wzbudza to jednak nasze wątpliwości, w gruzińskiej tradycji brak jest bowiem ksiąg kościelnych czy liturgicznych, które byłyby określane właśnie takim mianem. Kwestię tę skonsultowaliśmy z protojerejem Dawitem Mekanciszwilim [Davit' Meqancišvili], któremu przesłaliśmy zdjęcia rękopisu. Jego zdaniem, jest to mineja czytana⁴⁹ [Žamn-gulani]. Przychylamy się do tej opinii, uważając ją za prawdopodobną. Na marginesie można zaznaczyć, że zdaniem Dżodżuy prezentowany rękopis jest horologionem⁵⁰.

Na stronach 490–493 zabytku znajduje się tablica do śpiewów liturgicznych. Strony 494–495 zostały napisane odmiennym od pozostałego tekstu charakterem pisma.

z miasta Malatya, znajdującego się w historycznej Małej Armenii (współczesna południowa Turcja). Był jednym z najbardziej znanych pustelników okresu wczesnochrześcijańskiego.

42 C'xada – gruzińskie imię męskie.

43 *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich*, s. 223.

44 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 52.

45 T. Jójua, *Krakovis erovnuli*, s. 320.

46 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 52.

47 *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich*, s. 223.

48 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 52.

49 Mineja czytana – w Kościele prawosławnym nie używa się jej do liturgii, lecz przeznaczona jest do użytku domowego, tudzież pustelniczego. Znajdują się w niej żywoty świętych i mineje te można traktować jako analogię żywotów świętych na każdy dzień roku.

50 T. Jójua, *Krakovis erovnuli*, s. 317.

Umieszczono na nich modlitwy do św. Jerzego, Matki Boskiej i Archanioła Michała. Mało znaczące dopiski znajdują się na stronach 25, 53, 55 i 77. Strona 87 całkowicie wyblakła i jest nieczytelna. Na stronie 153 umieszczono dopisek w chucuri, który jest odwrócony o 180° względem tekstu głównego: „Ewangelia Jana” [S(a)xar(e)b(a)y lov(a)n(e)si].

Rękopis o sygnaturze 1921/II (rozmiar 18 × 19 cm) według katalogu został przepisany w XII lub XIII w.⁵¹, co odpowiada ustaleniom Brauna⁵² i Dżodżuy⁵³, ale nie Cagarelego, który datował jego powstanie na XIV–XVI w. Po porównaniu tekstu z innymi rękopisami gruzińskimi przychyłamy się do poglądu dwóch pierwszych z wymienionych uczonych. Wynika to z faktu, że sposób pisania liter jest charakterystyczny dla XII i pierwszej połowy XIII w.

Zabytek składa się obecnie z 60 kart tekstu, zapisanych pismem chucuri. Braun podał informację, że na stronę przypada 26 wersów⁵⁴. W większości przypadków rzeczywiście tak jest, ale zdarzają się również strony na przykład z 27 wersami. Do napisania tekstu wykorzystano atrament czarny, w przypadku zaś majuskuły literami asomtawruli – czerwony. W katalogu biblioteki rękopis figuruje jako „mineja święteczna”, co jest zgodne z opinią Brauna⁵⁵, a także Cagarelego. Naszym zdaniem, jest to jednak niewłaściwa klasyfikacja. Jak wynika z dopisku, pochodzącego najprawdopodobniej z XVII–XVIII w., umieszczonego na stronie 18, jest to synaksarion, aczkolwiek nie jest wykluczone, że w pełnej formie stanowił on część mineji. Dopisek, wykonany pismem mchedruli, brzmi: „Ch. Ten synaksarion należy do Bogurodzicy Bodornskiej. Ja, Aniaszwili Damiane, napisałem to w klasztorze” [K'. Ese svinak'sari bodornas Mġt'ismšobliša aris. Me Aniasšvilsa D(a)m(iane)s damiceria monastera]. Później następuje tekst brzmiący: „Niech Bóg pomoże w życiu doczesnym monasterowi i tym kto się modli” [Monastera (da) mat' mlo-c'avsā, Ġmert'ma mšvidobaši moaxmari(n)os]. Również Dżodżua sklasyfikował rękopis jako synaksarion⁵⁶.

Trochę inaczej powyższy dopisek został rozszyfrowany przez Dżodżuę. Przykładowo, uważa on, że imię należy odczytać jako „Aniasšvils Adamas”⁵⁷. Uważamy jednak, że owo pierwsze „A” z założonego imienia „Adam” należy do nazwiska, a w języku gruzińskim nie przyjęto opuszczać pierwszej litery imienia i wobec tego musi się ono zaczynać na literę „d”.

Dla nas największe znaczenie w powyższym dopisku ma fakt, że na jego podstawie możemy stwierdzić, że rękopis (lub dokładniej – to, co z niego pozostało) jest synaksarionem i w XVIII w. znajdował się najprawdopodobniej w Gruzji w kościele pod wezwaniem Matki Boskiej w Bodornie⁵⁸. Opierając się natomiast na innym dopisku można postawić tezę, że rękopis został przepisany na górze Athos, prawdopodobnie w klasztorze Iwiron. Znajduje się on na stronie 97 i został napisany czarnym atramentem tym samym pi-

51 *Katalog rękopisów Biblioteki Czarторыskich*, s. 223.

52 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 53.

53 T. Jójua, *Krakovis erovnulī*, s. 317.

54 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 53.

55 *Katalog rękopisów Biblioteki Czarторыskich*, s. 223; *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 53.

56 T. Jójua, *Krakovis erovnulī*, s. 317.

57 *Ibidem*, s. 358.

58 Kościół Matki Boskiej Bodornskiej powstał w pierwszej połowie XV w. (został zbudowany na pozostałościach wcześniejszego kościoła) i znajduje się we wsi Bodorna, 45 kilometrów na północ od Tbilisi.

smem i tą samą ręką, co tekst podstawowy. Brzmi on: „metryka”⁵⁹ [anderji], a następnie znajduje się tekst napisany chucuri. Dopisek ma formę kolumny, która trzy razy się rozszerza. W początkowej jego części można odczytać następujące słowa: „przetłumaczyliśmy” [guit’argmn(i)es], „z greckiego...” [berjuli], „irmologion”⁶⁰ [jlispiri], „Świątógórzec” [Mtacmindeli]. Słowa te pasują do kolofonów Jerzego Świątógórcy⁶¹, które umieścił na kartach przetłumaczonego przez siebie z greckiego na gruziński tzw. Dużego Synaksarionu⁶² [Didi Svinak’sari] i innych tekstów religijnych. Na końcu dopisku kopista dodał kilka własnych wersów, w których zaznaczył, że oryginalny rękopis (tj. ten, na podstawie którego powstał rękopis znajdujący się obecnie w Bibliotece Książąt Czartoryskich) został napisany przez Jerzego Świątógórcy. Można więc wnioskować, że tekst badanego rękopisu przepisano z synaksarionu (być może w pierwotnej wersji był on mineją), który przetłumaczył z greckiego znany jedenastowieczny zakonnik gruziński. Widocznie już w okresie przepisywania kolofonu Jerzego Świątógórcy nie można go było w całości odczytać i dlatego kopista przepisał to, co mógł odczytać w pierwotnym tekście, zaś w końcówce dopisku dodał swoje wyjaśnienia. Również Braun w swojej pracy zaznaczył, że w rękopisie przepisano kolofon autorstwa Jerzego Świątógórcy (w terminologii Brauna – Jerzego Atońskiego)⁶³.

W rękopisie znajdują się również inne, ale mniej istotne dopiski. Na przykład na stronie 10, drobnym pismem chucuri, czarnym atramentem napisano: „Panie Boże błagam Cię, w Dzień Ostateczny zmiłuj się nade mną, nowym uczniem” [Ġmert’o š(e)n gvedrivar zehahr dġesa g(a)nk’it’xvissa axal moscavle]. Na stronie 13 zapisano litery pisma mchedruli, ale nie wszystkie, jedynie do litery *mani* [m], a obok narysowano znak krzyża z czterema kropkami między jego ramionami. Pismo wygląda na archaiczne i można datować jego powstanie na XIII–XIV w. Inne dopiski znajdujące się na stronach: 11, 13, 20, 29, 34, 35, 65, 104, 105 i 106 są mało znaczące.

Rękopis 1922/II (rozmiar 14 × 20 cm) to zgodnie z katalogiem księga liturgiczna – horologion, przepisany w XVI–XVIII w.⁶⁴ Jest to zgodne z opinią Brauna⁶⁵, ale już nie Cagarelego, który również sklasyfikował zabytek jako horologion, jednak jego powstanie odniósł do okresu między XII a XIV w. Po przeprowadzeniu analizy porównawczej uważamy, że datowanie zaprezentowane w katalogu bibliotecznym jest właściwe, a nawet można je w jeszcze większym stopniu uściślić – naszym zdaniem tekst został napisany w XVI–XVII w. Takie datowanie rękopisu również zostało zaproponowane przez Dżodzuę⁶⁶.

59 Gruziańskie słowo „anderji” tłumaczy się przede wszystkim jako ostatnia „wola/testament”, jednakże używano go również w szerszym znaczeniu. Z tego powodu uznaliśmy za właściwe przetłumaczyć „anderji” w tym kontekście jako „metryka”.

60 Irmologion – w Kościołach wschodnich to kościelna księga liturgiczna, zawierająca teksty śpiewane podczas nabożeństwa.

61 Jerzy Świątógórzec (Jerzy z Athos) [Giorgi Mt’acmindeli] (1009–1065) – gruziński mnich, tłumacz, przełożony klasztoru Iwiron. Przetłumaczył na język gruziński wiele tekstów składających się na Biblię. Jest on przedstawicielem szkoły tłumaczeniowej utworzonej przez Eutymsza Świątógórcy w X w. Działalność tłumaczeniowa Eutymsza i Jerzego stanowiła podstawę do przejścia w XI w. Kościoła gruzińskiego z rytu jerozolimskiego na ryt konstantynopoliński.

62 Jednym z pierwszych tłumaczy Jerzego Świątógórcy był właśnie Duży Synaksarion, czym kontynuował prace Eutymsza Świątógórcy, który przetłumaczył Mały Synaksarion. Duży Synaksarion w tłumaczeniu Jerzego Świątógórcy był podstawowym dokumentem regulującym celebrację liturgiczną w Kościele gruzińskim w XI w.

63 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 53.

64 *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich*, s. 223.

65 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 53.

66 T. ĴoĴua, *Krakovis erovnulli*, s. 361.

Rękopis składa się ze 126 kart zapisanych dość niestarannym charakterem pisma chucuri, czarnym atramentem, czerwony zaś wykorzystano dla majuskuły asomtawruli i wydzielenia tytułów. Braun w swojej pracy podał informację, że na stronę przypadają 23 wersy⁶⁷. W przypadku tego rękopisu ich liczba jest jednak bardzo płynna. Zdarzają się rzeczywiście strony z 23 wersami, ale również z 21, 24 czy 25.

Rękopis zachował się w złym stanie. W środkowej części zabytku prawie wszystkie karty zostały uszkodzone przez owady i gryzonie. Na 210 stronie czerwonym atramentem napisano tytuł, ale zaczynający się od litery asomtawruli: „Jedenaście biblijnych troparów⁶⁸ opowiedzianych przez króla Konstantyna⁶⁹” [A t'ert'metni s(a)x(a)r(e)b(a)t'a(ni) stik'(a)ronni t'k'mulni Konst(a)nt(i)ne mep'is(a)ni].

Na 215 stronie napisano czerwonym atramentem tytuł, który można rozszyfrować jako „Jamby Świętej Bogurodzicy” [Sc'bik'oni(?) C(m)i(d)isa Ġ(vt'i)smšoblisani]. Przy tym niejasne jest znaczenie pierwszej litery asomtawruli umieszczonej na początku zdania. Czerwonym atramentem wydzielono również inne tytuły, jak na przykład Ewangelia Mateusza [S(a)x(a)r(e)b(a)y M(a)t'esi], o której wspomina się – w rękopisie znajdują się wypiski z tej ewangelii – między innymi na stronach 241, 243 czy 246. Rękopis zawiera tylko jeden znaczący dopisek, którego nie można jednak odczytać w całości z powodu oderwania części karty zawierającej tekst. Rozpoczyna się on na stronie 118 i kończy się na stronie następnej. Napisany został czarnym atramentem, bardzo niestarannym pismem mchedruli i zawiera kilka błędów: „Ch. Ja oddaję zgodnie ze swoją wolą Sabanadzemu Tewdoremu, synowi mojego brata Swimona z jego rodziną. Od ubiegłego roku [on – aut.] był u ciebie [dalej zostały napisane słowa, których nie zdołaliśmy odczytać]. Świadkiem tego [są – aut.] Zur(a)baszwili, Gersi(a)szwili⁷⁰ Beri, + [krzyżyk występuje w miejscu podpisu świadka – aut.] [K'. d(a) mivc'e nebit' me, Saban(a)jes T'evdores m[...]n č'(e)mi jmisculi Svimone<s> c'olšvil(i)t' casulis climd<t'>in šent'an iqo [...] amisi mocme iqvne(s) Zur(a)-basšvili, Gersi(a)švili Beri +]. W dopisku zauważalne jest dodanie przez autora kilku zbędnych liter, które zostały przez nas umieszczone, jak i w innych tego typu przypadkach, w nawiasach ostrokątnych.

Rękopis 1923/II (rozmiar 14 × 20 cm) zgodnie z katalogiem opartym na pracy Brauna to psalterz przepisany w XVII–XVIII w.⁷¹ Zdaniem Dżodzuy rękopis powstał w XVIII w.⁷², jednakże w opinii Cagarelego należy go datować na XV–XVII w. Naszym zdaniem powstanie psalterza najprawdopodobniej należy odnieść do XVIII w., aczkolwiek mogła to być także druga połowa XVII w. Istnieje małe prawdopodobieństwo, że został przepisany w okresie wcześniejszym, a jednym z argumentów na takie rozumowanie jest sposób napisania litery c', która ma podłużną formę. Ten sposób jej zapisu jest natomiast charakterystyczny dla końca XVII, a zwłaszcza XVIII w.

Rękopis składa się z 95 zapisanych kart. Braun podał informację, że na stronie znajduje się 19 wersów⁷³, co jest właściwą wartością. Tekst powstał z wykorzystaniem liter

67 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 53.

68 Tropar – forma muzyczna, w szerokim pojmowaniu, obejmująca różnego rodzaju hymny.

69 Najprawdopodobniej chodzi tutaj o Konstantego Wielkiego.

70 W związku z naderwanym lewym dolnym rogiem nie można dokładnie odczytać pierwszej litery nazwiska. Może to być litera G, M lub K'.

71 *Katalog rękopisów Biblioteki Czarторыskich*, s. 223.

72 T. Jojua, *Krakovis erovnulli*, s. 372.

73 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 53.

chucuri, napisanych czarnym atramentem. Czerwony atrament zastosowano natomiast w przypadku majuskuły napisanej z wykorzystaniem liter asomtawruli, a także niektórych tytułów, jak na przykład na stronie 33, na której czerwonym atramentem zapisano: „Psalmy Dawida w tym czasie, kiedy (?) zmienił swoją istotę przed Abemelikiem” [P'(salmun) ni Da(vi)t'as(n)i ros igi c'valos piri t'(ui)si c(inaš)e Abem(e)l(i)k'isa]. Do tekstu rękopisu kopista wniósł sporo poprawek. W niektórych miejscach pominięte słowo zostało dodane przez niego nad danym wersem. Niekiedy zdarzają się wyskrobane miejsca, jak na przykład na stronie 96.

Na końcu strony 38 znajduje się dopisek napisany pismem chucuri: „Drogi Estate, jaką ty dobrą książkę piszesz [w znaczeniu: przepisujesz – przyp. aut.] [Estates čir(i)me ra kais c(i)gnsa scer]. W dopisku tym zarówno imię, jak i fraza „dobra książka” zostały wydzielone czerwonym atramentem, w odróżnieniu od pozostałej części frazy napisanej czarnym atramentem. Przytoczony powyżej dopisek został również umieszczony w pracy Brauna⁷⁴, ale w wersji skróconej, to jest badacz nie uzupełnił skrótów zastosowanych przez kopistę.

Na stronie 115 znajduje się jakby kontynuacja tego dopisku, ale zapisana z wykorzystaniem liter mchedruli, których krój jest charakterystyczny dla XVII–XVIII w.: „Ch. Drogi Estate, co ty robisz tyle czasu...” [K'. Estates čirime ras ik' amdo xans...]. Przy tym karta została w rogu oderwana, więc odczytanie tekstu w całości stało się niemożliwe. Z kolei prostopadle, na marginesie, znajduje się prawdopodobnie końcówka dopisku: „zrozumiałeś czy nie” [gesmis t'u ar gesmis].

Rękopis 1924/I (rozmiar 12,5 × 16,5 cm) to zgodnie z katalogiem mineja na miesiąc kwiecień, przepisana w XIII–XIV w.⁷⁵ Takie ustalenie zostało oparte na opinii Brauna, aczkolwiek w swojej pracy nie sprecyzował on, że jest to mineja na konkretny miesiąc⁷⁶. Cagareli stanął na stanowisku, że tekst został napisany w XV–XVII w. i jest to psalterz. Z kolei Dżodźua datował rękopis na XIV–XV w.⁷⁷ Za najbardziej prawdopodobne uznajemy datowanie wskazane przez polskiego badacza, ponieważ sposób pisania liter jest charakterystyczny właśnie dla podanego przez niego okresu. Jeżeli chodzi o klasyfikację zabytku, to również przychyłamy się do opinii Brauna. Naszym zdaniem rękopis z pewnością nie jest psalterzem, wspomina się w nim bowiem świętych, na przykład na stronie 14 św. Eutychiusza⁷⁸, którego święto przypada na 6 kwietnia. Do tego miesiąca mamy w rękopisie więcej odniesień, co stanowi argument za klasyfikacją zabytku jako mineja na miesiąc kwiecień. Taki pogląd reprezentuje również Dżodźua opisując tekst jako mineję na kwiecień–maj⁷⁹.

Zabytek składa się obecnie jedynie z 30 kart zapisanych pismem chucuri i czarnym atramentem, natomiast do części imion własnych i majuskuły zastosowano litery asomtawruli i czerwony atrament. Braun podał również, że na stronę przypadają 22 wersy⁸⁰.

74 Ibidem, s. 54.

75 *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich*, s. 223.

76 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 54.

77 T. Jójua, *Krakovis erovnulli*, s. 383.

78 Eutychiusz – w latach 552–565 i 577–582 patriarcha Konstantynopola. W międzyczasie przebywał na dwunastoletnim wygnaniu na Wyspach Książęcych, co było karą wyznaczoną przez cesarza Justyniana I za zwalczanie przez niego aftartodoketyzmu, z którym sam cesarz sympatyzował.

79 T. Jójua, *Krakovis erovnulli*, s. 382.

80 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 54.

Wobec dużych uszkodzeń zabytku, którego większość kart została poważnie zniszczona, a niektóre wyrwane, trudno zweryfikować tę informację. Tam, gdzie było to możliwe, stwierdzamy, że jest to poprawna wartość.

Dopisków jest mało i są one nieznaczące. Na 31 stronie, niestarannym pismem mchedruli, które można datować na ok. XVI–XVII w., napisano: „Ch. To ja napisałem, Zakro k(?)” [K'. Es me davcere Zak'ro k(?)]. Inne krótkie dopiski, napisane tym samym charakterem pisma, znajdują się na stronach 43, 45 i 60. Do rękopisu dołączono dwa małe fragmenty książki wydrukowanej w drukarni Erekle II⁸¹. Na pierwszej stronie książki wspomniany został król Erekle II, jego małżonka Daredżan Dadiani⁸² i katolikos Antoni II⁸³. Na tej samej stronie zaznaczono, że wydrukowano ją w pałacu królewskim w Tbilisi i jest ona modlitewnikiem.

Rękopis 1925/I (rozmiar 10,5 × 15,5 cm) zgodnie z katalogiem to „horologion (modlitewnik)” przepisany między XVI a XVIII w.⁸⁴ Z kolei w pracy Brauna zabytek ten występuje jedynie jako modlitewnik z analogicznym datowaniem⁸⁵. Przez Cagarelego został on sklasyfikowany jako modlitewnik z XII–XIV w. Naszym zdaniem poprawne jest zaklasyfikowanie rękopisu jako horologion, a jego powstanie należy odnieść do XV w., względnie pierwszej połowy XVI w.. W opinii Dżodżuy charakteryzowany dokument to horologion z XV w.⁸⁶

Rękopis składa się z 202 kart zapisanych pismem chucuri i czarnym atramentem, niektóre śródtytuły zaś i majuskuła – literami asomtawruli i czerwonym atramentem, który jednak wyblakł na licznych stronach. Braun zaznaczył, że liczba wersów na stronie jest różna⁸⁷. Rzeczywiście tak jest, ale najczęściej ich liczba oscyluje wokół 15–17. Jako znak interpunkcyjny zastosowano okrąg z grubą kropką w środku. Widoczne jest, że początkowo i on był napisany czerwonym atramentem, który obecnie również wyblakł. Charakter pisma zmienia się od strony 365, wtedy staje się ono bardziej niestaranne. Po kilku kolejnych stronach dochodzi do ponownej zmiany charakteru pisma. Od strony 105 do 109 zamieszczono tablicę, najprawdopodobniej ze śpiewem liturgicznym.

Na stronie 158 został zapisany, bardzo niestarannym pismem, alfabet gruziński literami chucuri. Na stronie 161 znajduje się dopisek: „Boże zmiłuj się nad Simiunem, Antonem...” i później następują nierozszyfrowane litery a, n, d, a, d, d (?), które być może miały się złożyć na jakieś imię własne i stanowiły formę imienia Kandid [Ġ(mert')o š(eicqal)e Simiun(a), Ant(o)n, andadd]. W takim przypadku mielibyśmy w dopisku interesujące formy imion, jest bowiem wśród nich: Simiun [Simiun] zamiast Swimon [Svimon] oraz, być może, Kandad [Kandad], zamiast Kandid [Kandid]. Na 233 stronie zapisano kilka dziwnych słów, których nie byliśmy w stanie wyjaśnić. Być może są one zaszyfrowanym tekstem: „ani, ga, pavdoc, da, pav, ni, ni, iqo”. Spośród nich zrozumiałe jest jedynie „iqo” – „był”.

81 Erekle II (1720–1798) – władca Królestwa Kartlii-Kachetii z dynastii Bagrationów. W polskiej literaturze przedmiotu często używa się jego spolonizowanego imienia – Herakliusz, jednakże w niniejszym artykule postanowiliśmy użyć gruzińskiej formy jego imienia.

82 Daredżan Dadiani (1738–1807) – została trzecią żoną Ereklego II, gdy osiągnęła wiek 12 lat. Posiadali razem 23 dzieci, z których 13 dożyło do pełnoletności.

83 Antoni II (1762–1827) – właśc. Tejmuraz Bagrationi, syn Erekle II. Był ostatnim gruzińskim katolikosem przed likwidacją autokefalii Gruzjińskiego Kościoła Prawosławnego w 1811 r.

84 *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich*, s. 223.

85 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 54.

86 T. Jójua, *Krakovis erovnulli*, s. 389.

87 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 54.

Rękopis kończy się na stronie 408 frazą „A jego brat Kain zbuntował się z zazdrości...” [Ağudga jma misi Kain šurit'a].

W rękopisie zwracają uwagę dodane w kilku miejscach dopiski-receptury na różne dolegliwości, co nie wpisuje się w kanony ksiąg kościelno-liturgicznych. I tak, na stronie 218 znajduje się dopisek napisany w niestaranny sposób pismem chucuri w formie wskazującej na powstanie ok. XVII w.: „Przy niedrożności żołądka żółć wilka...” [Muc'łisa šekrulebisat'(vi)s, na'veli mglisa...]. Dopisek urywa się i nie można go odczytać w pełnej formie. Na następnej stronie, tym samym charakterem pisma, uczyniono dopisek: „Przy bólu w żołądku nasiona selera...” [Stomak'isa tk(i)vilisat'(vi)s niaxuris t'esli] – również i on się urywa i nie można przytoczyć jego pełnej treści.

Na stronie 255 znajdują się trzy dopiski. Pierwszy, zrobiony na górze strony, brzmi: „Chawici⁸⁸ zrób z żołądziem i daj zjeść” [Rko xav(i)cab šeok'men da ačame]. Drugi rozpoczyna się na dole strony i jest kontynuowany na prawym marginesie: „Przy bólu żołądka w cieście zapiecz nasiona selera i daj zjeść” [Stomak'is tkivil(ist'vis) n(i)axor(i)sa t'esli c'om-t'a(n) gamoac'xev da ačame]. Trzeci został umieszczony na dole strony: „Przy niedrożności żołądka, brzuch trzeba pomazać żółcią wilka” [Muc'łisa šekrolebist'(vi)s nağveli mglisa sc'xe]. Przypiski charakteryzują się tym, że tam gdzie powinna być litera *uni* [u], autor pisał literę *oni* [o], co widać w takich słowach jak „šekroleba” [niedrożność], „niaxori” [seler], czy „šeok'men” [zrobić].

Na dole strony 258, tym samym charakterem pisma, co i inne dopiski tego typu, zapisano: „Przy bólu w uchu, jajko...serce (?)...” (dalej tekst się urywa) [Qort'a stexdes koerc'xis... guli(?)]. W przypisku tym widoczna jest ponownie maniera kopisty pisania litery „o” w miejscu, gdzie powinna być litera „u”, na przykład napisał „qort'a” zamiast „qurt'a”⁸⁹, czy „koerc'xis” zamiast „kuerc'xis”⁹⁰. Na kolejnej stronie, tym samym charakterem napisano dopisek: „Podgrzej mleko żrebięcia [tj. mleko kobyłe przeznaczone dla żrebaka – przyp. aut.] i nalej...” [K(vi)c'isa sje g(a)at'be da č'(a)osxi...]. Nie można wykluczyć, że jest to kontynuacja dopisku ze strony wcześniejszej. Od strony językowej interesujące jest, że słowo „mleko” kopista zapisał jako „sje” zamiast używanego współcześnie „rje”. Ponadto również i w tym przypadku w miejsce litery „u” zapisano „o”, co jest widoczne w słowie „č'aosxi”, które powinno zostać zapisane „č'ausxi”.

Rękopis 1926/I (rozmiar 11 × 14,5 cm) według opisu katalogowego opartego na pracy Brauna to psalterz przepisany pismem charakterystycznym dla XVI–XVIII w.⁹¹ W opinii Cagarelego zabytek jest psalterzem z XIV–XVIII w. Naszym zdaniem datowanie Brauna jest w tym przypadku precyzyjniejsze i również uważamy, że tekst powstał w XVI–XVIII w. Także w opinii Dżodżuy rękopis mógł zostać skopiowany w XVI w., aczkolwiek dopuszcza on możliwość, że nastąpiło to jeszcze w XV w.⁹²

Rękopis składa się obecnie ze 100 kart zapisanych pismem chucuri atramentem brązowym, czerwony został zaś wykorzystany do zapisania części majuskuły asomtawruli.

88 „Xavici” jest specyficznym terminem dla kuchni gruzińskiej. Jest to potrawa, której głównym składnikiem jest mąka, mleko i ser.

89 *Quri* – ucho.

90 *Kuerc'xi* – jajo. Należy przy tym zaznaczyć, że współczesna forma to *kvercki*, ale w wiekach wcześniejszych standardową formą było właśnie *kuerc'xi*.

91 *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich*, s. 224.

92 T. Jōjua, *Krakovis erovnulli*, s. 403.

Braun wyliczył, że na stronę przypadają 22 wersy⁹³. Należy jednak stwierdzić, że ich liczba jest bardzo zmienna i najczęściej waha się w przedziale od 17 do 23 wersów na stronę.

Kilka kart z rękopisu wyrwano i zostały z nich tylko małe fragmenty. Drobne dopiski znajdują się na stronach 7, 35, 40, 80, 86, 93, 94 i 95. Na dole strony 31 widnieje dopisek napisany mchedruli o treści: „N(ajwyższy)? Boże zmiłuj się nad Swimonem Imaczetidze. Boże wybacz grzechy jego matce, ojcu. Amen” [M(aǰalo)? Ğmert’o šeicqale Svimon Imač’etije. (Mis) dedas, mamas šeundos ğmert’(man). Amin].

Rękopis o sygnaturze 1927/I (rozmiar 10,5 × 15,5 cm) został opisany w katalogu jako psalterz, przepisany między XVI a XVIII w.⁹⁴, co odpowiada ustaleniom Brauna⁹⁵. Zdaniem Cagarelego jest to modlitewnik z XVI–XVII w., a w opinii Dżodzuy – psalterz z XV–XVI w.⁹⁶ W naszej ocenie tekst napisano najprawdopodobniej w XVI w., ale nie wykluczamy, że mogło to nastąpić jeszcze w XV w. Nie mamy również wątpliwości, że zabytek jest psalterzem. W wielu miejscach przytacza się w nim psalmy Dawida, na przykład na stronach 6, 11, 13, 28, 30, 33, 44, 55 i innych, a także, między innymi, psalmy Salomona, które umieszczono między innymi na stronie 308, z kolei na stronie 429 zapisano Hymn Mojżesza.

Rękopis składa się z 282 kart zapisanych pismem chucuri, czarnym atramentem, majuskuła zaś – literami asomtawruli i śródtytuły atramentem czerwonym. Braun podał informację, że na stronę przypada 14 wierszy⁹⁷. Najczęściej spotykaną ich liczbą na stronie jest jednak 12–13, chociaż zdarzają się strony i z 14 wersami. Dopisków umieszczono całkiem sporo, ale część z nich jest krótka i mało znacząca, na przykład na stronach 30, 44, 154, 229, 230, 297 czy 300. Jeden z tego typu dopisków znajduje się na górze strony 235. Brzmi on: „krzyż chrześcijan” [J(uar)i k’(rist)eanet’(a)y].

Na stronie 210 umieszczono dopisek napisany chucuri, ale niektóre z liter przypominają pismo asomtawruli, na przykład litera *czini* [č’]: „Panie zmiłuj się nad Sarplanem; mój brat Pawle, mój brat Ambako... Panie zmiłuj się nad Cl⁹⁸...” [Ğ(mert’)o š(eicqal)e Sarp’lani(?) jma č’(e)mi <I> Pavle, jma č’(e)mi Ambako Ğ(mert’)o š(eicqal)e Cl...]. Dopisek został napisany najprawdopodobniej przez młodą lub niedoświadczoną osobę. Argumentem to potwierdzającym może być sposób napisania litery *ghani* [ǰ]. Podwojono w niej końcową kreskę pionową, ale powszechnie takiego zapisu nie praktykowano i można ją uważać za zbędną. Ponadto nad imieniem „Ambako” dopisano dwie kreski oznaczające skrócenie wyrazu, lecz w tym przypadku są one zbędne, ponieważ imię napisano w całości. Dodatkowo przed imieniem Pawle kopista niepotrzebnie dopisał literę *lasi* [l].

Na stronie 236 znajduje się niestarannie napisany dopisek z kilkoma znaczącymi błędami i zbędnymi literami (umieściliśmy je w nawiasach ostrokątnych), co może stanowić poszlakę tego, że jego autorem była osoba, dla której język gruziński nie był językiem ojczystym. Brzmi on: „Boże zmiłuj się. Amen. Kto okaże łaskę, nad wami również zmiłuje się Bóg. Amen” [Š(egvinde)n Ğ(mert’ma)n. A(mi)n. V(in)’a šendoba b(r)<a>jano<n>t’t’k’u-en<e>b šegi(n)d<an>o<e>s Ğ(mert’ma)n. A(mi)n].

93 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 55.

94 *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich*, s. 224.

95 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 55.

96 T. Jojua, *Krakovis erovnulli*, s. 420.

97 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 55.

98 Trudno jednoznacznie wskazać, o jaki wyraz tu chodzi. Być może o nazwisko Culukije/Culukiani.

Na 267 stronie bardzo niestarannym piśmem chucuri, czarnym atramentem, w tekście głównym między 3 i 4 wersem umieszczono dopisek: „Śpiew na głos” [Xmasa galob], a między 4 i 5 wersem: „Boże zmiłuj się nad Firozem. Amen.” [Ġ(mert'o) ŝ(eicqal)e P'iroz. A(mi)n]. Tym samym charakterem pisma, na dole strony, również literami chucuri, napisało: „Boże zgrzeszyłem i zmiłuj się nade mną. Amen. Amen” [Ġ(mert'o) ŝegc'ode da ŝemined me. A(mi)n. A(mi)n]. Przy tym autor dopisku w słowie „ŝeminde” zamienił miejscami litery *doni* [d] i *eni* [e] i zapisał je jako „ŝemined”.

Na górze strony 268 znajduje się dopisek rozpoczynający się frazą: „Boże zmiłuj się nad...” [Ġ(mert'o) ŝ(eicqal)e...], jednakże dalej tekst jest nieczytelny z powodu rozmazania się atramentu. Na górze następnej strony, dużymi, lecz nierównymi literami pisma chucuri, umieszczono dopisek: „Boże zmiłuj się nad zezowatym Hazriwem” [Ġ(mert'o) ŝ(eicqal)e el(a)m(i) da H(a)zriv]. Przy tym należy zaznaczyć, że w tekście zapisano „elm”, które proponujemy rozszyfrować jako „elami”, a także „Hzriv”, które proponujemy rozszyfrować jako imię własne Hazriv, aczkolwiek pochodzenie takiego imienia jest trudne do wyjaśnienia. Ponadto należy zaznaczyć, że litera *hae* [h] została napisana nad tekstem, co można wytłumaczyć jej przypadkowym opuszczeniem i następnie uzupełnieniem dokonany przez autora.

Na 270 stronie umieszczono dwa dopiski napisane odmiennymi charakterami pisma. Jeden z nich został napisany czarnym atramentem, nierównymi literami. Zaczyna się on na górze strony, następnie tekst napisano na lewym marginesie i zakończono go na dole strony. Brzmi on: „Ach Boże, nie ma większej siły, niż Ty” [<T'> Ax Ġ(mert'o) <ŝ> Ŝens meti jala ara mak'(v)s] i dalej „Napisałem to ja Lazare nieładny” [Ese me <me> davc(e)re Lazare oŝne]. Dopisek rozpoczyna się od pojedynczej litery *tani* [t'], której znaczenia nie potrafimy tu wyjaśnić. Może to być jakiś skrót wiadomy autorowi dopisku albo jej napisanie stanowi wynik błędu. Nie mamy również wyjaśnienia dla litery *szini* [ŝ], która pojawia się po słowie „Boże” [Ġ(mert'o)]. Oprócz tego podwojono słowo „me”, co z dużym prawdopodobieństwem można powiązać z nieuważą autora. Ponadto w dopisku niepoprawnie zapisano wykrzyknik „ax”, który można zrównać z polskim „ah”, zamiast poprawnej formy „ah”, która odpowiada polskiemu „ach”.

Nietypowym zabiegiem, być może dokonany przez autora, było zakreslenie litery *eni* [e] i słowa „oŝne”. Naszym zdaniem litera *eni* jest przypisana do poprzedzającego ją imienia Lazar – Lazar-e. Nad literą tą znajduje się kreska, którą oznaczano skrócenie wyrazu. Według nas powinno się to odczytać jako „ese uŝno” – „to nieładny”, w znaczeniu „[napisał] to Lazare nieładny”. Wyjaśnienia należą się również sposobowi odczytania słowa „oŝne”, które występuje w rękopisie, a którego nie ma w języku gruzińskim. Należy jednak pamiętać, że w dopiskach występujących w tym zabytku często literę *oni* [o] pisano tam, gdzie powinno znajdować się *uni* [u]. Uważamy, że tu również nastąpiła taka zamiana. Z kolei na końcu wyrazu albo autor zrobił błąd i w miejsce *oni* napisał *eni* [e], albo zrobił to celowo. Tym samym „oŝne” wyjaśniamy jako „uŝno” – nieładny, które naszym zdaniem zostało zastosowane w tym przypadku jako upokarzające przezwisko. Wpisywałoby się to w konwencję życia zakonnego w Gruzji, której charakterystyczną cechą było poniżanie się zakonników przed Bogiem.

Bezpośrednio nad powyższym dopiskiem znajduje się fraza napisana tą samą ręką: „Boże zmiłuj się” [Ġ(mert'o) ŝemicq(a)e]. Przy tym zauważalny jest błąd autora i przestawienie przez niego liter *eni* [e] i *lasi* [l], ponieważ zamiast „ŝemicq(a)le” napisał „ŝemicq(a)el” [zmiłuj się].

Drugi dopisek napisano na prawym marginesie, prostopadle do tekstu głównego, starym charakterem pisma, najprawdopodobniej ręką kopisty psalterza: „Tutaj się pomyliłem i trzeba wyskrobać. Nie przeklinajcie mnie, sługi Bożego. Serce piknęło” [Ak’a šet’omi davcere da mop’xike. Nu vin<a> damcqevlit’ ḡ(v)t’is m(daba)lsa. Guli šemicickda]. Przy tym, naszym zdaniem, w dopisku znalazł się błąd. Autor napisał bowiem słowo „šet’omi”, które nie występuje w języku gruzińskim. Proponujemy odczytać go jako „pomyliłem się” – [šec’domit’], w którym autor zamiast litery *doni* [d] napisał literę *tani* [t’], a także opuścił literę *cani* [c’] i *tani* na końcu. Warto ponadto zaznaczyć, że słowo „šemicickda” nie jest słowem literackim, a ludowym. W naszym przypadku przetłumaczyliśmy je jako „piknąć”, „jęknąć”.

Na stronie 288 umieszczono z prawej strony dopisek napisany mchedruli, nierównymi literami, których formę można datować na XVII–XVIII w. Został on napisany w sposób niestaranny i w rezultacie istnieje kilka wariantów jego odczytania. W opinii Dżodzuy, dopisek należy odczytać jako *K’*. *Me d(a)miceria S<o>(a)sosa n(a)t(r)ov, s(a)qu(a)reli jm(a)o č’emi Z(a)k’(a)ria, Mark(o)z mokit’xvasa mog(a)xseneb d(a) n(a)xvis n(a)t(v)r(a)sa*⁹⁹, a więc „Napisałem to. Mam nadzieję i tęsknię za ukochanym bratem Zakarią. Markozie wysyłam Ci pozdrowienia i tęsknię za Tobą”. Jest to możliwe, ale trzeba w takim przypadku przyjąć kilka założeń, takich jak na przykład to, że autor literę *qari* pisał prawie w taki sam sposób jak literę *eni* – jest to konieczne, aby rozszyfrować jedno z zapisanych słów jako *s(a)qu(a)reli*. Uważamy, że również inny odczyt jest uprawniony – *K’*. *Me d(a)miceria Sosoasa n(a)tr(o)vs Kurkao. Jm(a)o č’emo Z(a)k’(a)ria, Mark(o)z mokit’xv(a)s mog(a)xseneb d(a) n(ax)vis n(a)t(v)r(a)sa*, a więc „Napisałem Sosoą pragnie Kurki¹⁰⁰ [tj. marzy o Kurce – przyp. aut.]. Brat mój Zakaria, Markoz posyłam pozdrowienia i marzę o spotkaniu”.

Na stronie 226 zapisano alfabet gruziński literami mchedruli, ale niepełny, kończy się bowiem na dwudziestej szóstej literze – *gchani* [ḡ]. Następnie zapisano jedną z trzech liter: *uni* [u], *mani* [m] lub *dzili* [y] – ze względu na ich podobieństwo nie jesteśmy w stanie stwierdzić, którą z nich – i *joṭe* [y]¹⁰¹. Nie potrafimy jednak wyjaśnić ich znaczenia.

Alfabet z wykorzystaniem *chucuri* umieszczono w dopiskach na stronach 339–340 i 406. W pierwszym przypadku rozpoczyna się on na górze strony 340 i kończy na dole strony wcześniejszej. Liczy on 39 liter i zaczyna się on od *bani* [b], drugiej litery alfabetu gruzińskiego, następnie jest *ani* [a] – pierwsza litera alfabetu i ponownie *bani*. Dalej wszystkie litery zostały zapisane w porządku alfabetycznym. Prawdopodobnie więc autor przez nieuwagę rozpoczął pisanie alfabetu od drugiej litery, a następnie kontynuował już zapis w prawidłowej kolejności. Alfabet kończy się literą *hoe*, ostatnią, trzydziestą ósmą literą klasycznego alfabetu gruzińskiego¹⁰². Alfabet zapisany literami *chucuri* w pełnej formie umieszczono również na stronie 406. Z kolei na stronie 367 znajduje się alfabet grec-

99 T. Jojua, *Krakovis erovnulli*, s. 438.

100 *Kurka* w języku gruzińskim dosłownie znaczy „pestka”. W tym konkretnym przypadku można byłoby je jednak potraktować jako przydomek lub przezwisko.

101 *Jota* [y] została wykreślona z gruzińskiego alfabetu przez Stowarzyszenie do Spraw Rozpowszechnienia Piśmiennictwa wśród Gruzinów i zastąpiono ją literą *ini* [i]. Stowarzyszenie powstało w 1879 r. z inicjatywy Ilii Czawczawadzego, Dmitrija Kipianiego, Jakowa Gogebaszwilego i Mariamy Orbelianiego. Zaprzestało działalności w 1927 r.

102 Litera *hoe* [ō] również została wykreślona z gruzińskiego alfabetu przez Stowarzyszenie do Spraw Rozpowszechnienia Piśmiennictwa wśród Gruzinów.

ki. Zapisano go bardzo niestarannym pismem, na przykład litera *omega* przybrała kształt ósemki. Poszczególne litery alfabetu greckiego znajdują się ponadto na stronie 411, gdzie zostały napisane takim samym niestarannym pismem. Wychodząc z tego faktu, nie można wykluczyć, że rękopis powstał w Grecji i został przepisany przez mnicha przebywającego w klasztorze Iwiron na górze Athos.

Ostatni z gruzińskich rękopisów w zbiorach biblioteki opatrzony jest sygnaturą 1928/I (rozmiar 9 × 13,5 cm). Według katalogu jest to psalterz przepisany w XVII–XVIII w.¹⁰³ Zgadza się to zarówno z ustaleniami Brauna¹⁰⁴, jak i Cagarelego. Z kolei Temo Dżodżua uważa, że psalterz powstał w XVI–XVII w.¹⁰⁵ W tym przypadku jesteśmy zgodni z badaczami odnośnie do klasyfikacji rękopisu i uważamy, że został on przepisany ok. XVII w.

Braun stwierdził, że na stronę przypada 18 wierszy¹⁰⁶ i są to poprawne wyliczenia. Tekst został napisany brązowym atramentem, a początki rozdziałów i majuskuła, do której wykorzystano zwykle litery asomtawruli, w części zapisano atramentem czerwonym. Zachowały się ok. 102 karty – dokładna liczba jest niemożliwa do ustalenia, ponieważ są one mocno uszkodzone, najprawdopodobniej przez gryzonie, a z niektórych pozostały zaledwie skrawki, co widoczne jest zwłaszcza na początku rękopisu. Tekst w całości można odczytać dopiero od 41 karty. Z kolei od 65 karty struktura papieru jest naruszona w centralnej części przez owady. Dopisków jest bardzo mało, mają one przede wszystkim charakter techniczny. Na stronie 81 znajduje się jeden (właściwie dwa, z czego jeden jest odwrócony o 180 stopni), napisany drobnymi literami chucuri w formie z XVII wieku, o treści: „Koniec drugiej części psalmów” [Daesrula meore c(i)gni p’s(almu)nisay] i „Trzecia księga psalmów” [M(e)same c(i)gni p’s(almu)nt’a(y)]. Ostatnia strona została zapisana ciemniejszym w stosunku do pozostałego tekstu atramentem, a niektóre znajdujące się na niej wersy skreślono.

Powyższy artykuł z całą pewnością nie wyczerpuje omówienia zagadnień związanych z gruzińskimi rękopisami przechowywanymi w Krakowie i nie należy go traktować jako kompleksowej ich analizy. Artykuł skupia się jedynie na niewielkim wycinku badań, głównie na odszyfrowaniu treści niektórych dopisków. Za jego pośrednictwem autorzy chcieli się także włączyć do dyskusji na temat datowania rękopisów. Ważnym celem przyświecającym powstaniu tekstu było również dążenie do propagowania wiedzy w Polsce o jednych z najcenniejszych zabytków piśmiennictwa gruzińskiego, które są przechowywane na jej terytorium. Istnieje przy tym wiele kwestii, które wymagają dalszych badań, przede wszystkim językoznawczych oraz dotyczących dziejów powstania rękopisów.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rękopis 1918/III; rękopis 1919/III; rękopis 1920/II; rękopis 1921/II; rękopis 1922/II; rękopis 1923/II; rękopis 1924/II; rękopis 1925/I; rękopis 1926/I; rękopis 1927/I; rękopis 1928/I.

103 *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich*, s. 225.

104 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 55.

105 T. Jójua, *Krakovis erovnuli*, s. 443.

106 *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, s. 55.

Literatura przedmiotu

- Abulaje I., *K'art'uli ceris nimušebi. Paleograp'iuli albomi*, Tbilisi 1973.
- Biblioteka Cyfrowa Muzeum Narodowego w Krakowie*, cyfrowe.mnk.pl/dlibra [dostęp 7.09.2025].
- Cagareli A.A., *Svedeniâ o pamâtnikah gruzinskoj pis'mennosti*, t. 1, Sankt-Peterburg 1894.
- Joŭia T., *Krakovis erovnuli muzeumis t'avad Ćartoriskebis bibliotekis k'art'uli xelnacerebi*, t. 1, Tbilisi 2023.
- Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie. Sygnatury 1682–2000*, oprac. M. Kukiel, uzupełnił i wyd. A. Homecki, Kraków 1988.
- Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, t. 3, *Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich*, dział ormiański opracował K. Roszko, pod red. E. Słuszkiewicza; dział gruziński opracował J. Braun, pod red. S. Strelcyna przy współudziale M. Lewickiego i A. Zajączkowskiego, Warszawa 1958.
- Kiknadze V., *Gruzinskie rukopisi v Biblioteke Knâzej Ćartoryjskih v Krakove (Pol'ša)*, [w:] *Między Wschodem i Zachodem. Kaukaz wczoraj i dziś*, t. 3, red. V. Zadunajski, D. Popek, Rzeszów 2018, s. 260–269.
- Marian Sokołowski (historyk)*, pl.wikipedia.org/wiki/Marian_Sokołowski_(historyk) [dostęp 7.09.2025].
- Ostrowski J.A., *Profesor Marian Sokołowski (1839–1911) nabywcą zabytków greckich*, [w:] *Egipt, Grecja, Italia... Zabytki starożytne z dawnej kolekcji Gabinetu Archeologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. J. Śliwa, Kraków 2007, s. 49–52.
- Pezda J., *Zbiory rękopisów Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie*, „*Bibliotheca Nostra: Śląski Kwartalnik Naukowy*” 2009, nr 2/2, s. 11–18.
- Pisma gruzińskie*, pl.wikipedia.org/wiki/Pisma_gruzińskie [dostęp 7.09.2025].
- Sawicki B., *Bliskość i różnice tradycji chrześcijańskiego monastycyzmu Wschodu i Zachodu*, „*Polonia Sacra*” 2018, nr 2 (51), s. 159–174, DOI 10.15633/ps.2504.

Finansowanie

Artykuł powstał podczas realizacji projektu Polski Kaukaz, kaukaska Polska, nr BJP/PON/2023/1/00016, finansowanego w ramach programu Polonista przez Narodową Agencję Wymiany Akademickiej.

prof. **Waża Kiknadze** – pracownik Instytutu Historii i Etnologii im. Iwane Dżawachiszwilego działającego przy Tbiliskim Uniwersytecie Państwowym im. Iwane Dżawachiszwilego. Jego zainteresowania badawcze skupiają się wokół historii Gruzjińskiego Kościoła Prawosławnego, historii Gruzji, a także relacjami gruzińsko-polskimi. Jest autorem monografii *The Eurasian State of Georgia in the Fourteenth Century: The Mongol Eria and Its End* (Lewiston 2013).

e-mail: vazhakiknadze@yahoo.com

dr hab. **Przemysław Adamczewski**, prof. PAN – kaukazoznawca, pracownik Instytutu Studiów Politycznych PAN. W ostatnich latach zajął się głównie badaniami związków polsko-kaukaskich i percepcją Kaukazu wśród Polaków. Kieruje dwoma projektami badawczymi: „Polacy na Kaukazie Północnym w świetle materiałów archiwalnych – edycja źródeł” i „Materiały kaukaskie w zbiorach Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie – edycja źródeł”. Jest autorem monografii *Polish Ethno-political Myth and the Caucasus: Looking at the Past* (2025 r.).

e-mail: adprzem@politic.edu.pl

Data zgłoszenia artykułu: 21 kwietnia 2024

Data przyjęcia do druku: 7 września 2025